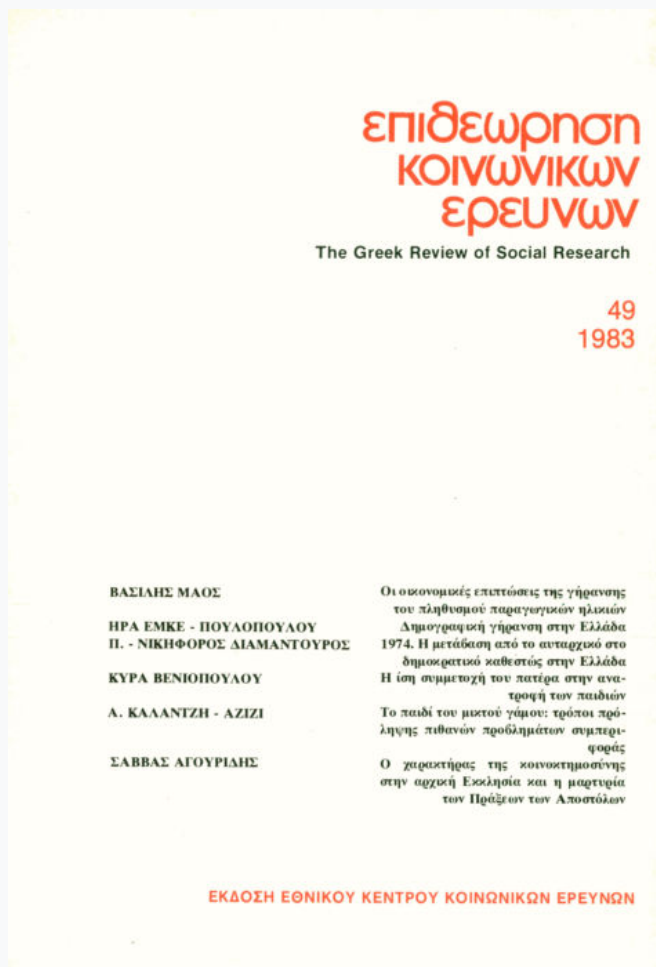

The Greek Review of Social Research

Vol 49 (1983)

49

Δημογραφική γήρανση στην Ελλάδα

Ηρα Έμκε-Πουλοπούλου

doi: [10.12681/grsr.180](https://doi.org/10.12681/grsr.180)

Copyright © 1983, Ηρα Έμκε-Πουλοπούλου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Έμκε-Πουλοπούλου Η. (1983). Δημογραφική γήρανση στην Ελλάδα. *The Greek Review of Social Research*, 49, 35–51. <https://doi.org/10.12681/grsr.180>

Δημογραφική γήρανση στην Ελλάδα

Έρα Έμκε - Πουλοπούλου*

Η δημογραφική γήρανση χαρακτηρίζεται από τη συνεχή αύξηση της αναλογίας των ηλικιωμένων ατόμων ηλικίας 65 ετών και άνω στον συνολικό πληθυσμό με ταυτόχρονη μείωση της αναλογίας των παιδιών (0 - 14 ετών) και, ενδεχομένως, της αναλογίας των ατόμων παραγωγικής ηλικίας (15 - 64 ετών).

Από τον ορισμό προκύπτει ότι η γήρανση δεν είναι μόνο η αύξηση του αριθμού των ηλικιωμένων, αλλά η *αύξηση της αναλογίας τους στον συνολικό πληθυσμό*, συνίσταται επομένως στη μεταβολή της διάρθρωσης του πληθυσμού κατά μεγάλες ομάδες ηλικιών. Για το λόγο αυτό, δεν πρέπει να συγχέεται με δύο παρεμφερείς έννοιες που έχουν διαφορετικά αίτια και επιπτώσεις από εκείνες της δημογραφικής γήρανσης: 1) με την αύξηση του αριθμού των ηλικιωμένων ατόμων που δεν καταλήγει στην αύξηση της αναλογίας τους στον συνολικό πληθυσμό και που οφείλεται στην αύξηση του πληθυσμού και την παράταση του ορίου ζωής και 2) τα γηρατειά του ανθρώπου, δηλαδή την επίδραση του χρόνου στα ανθρώπινα σώματα που προκαλεί μορφολογικές και λειτουργικές μεταβολές.

Ο Πίνακας 1 δείχνει ότι η αναλογία των ηλικιωμένων 65 ετών και άνω σχεδόν διπλασιάστηκε σε 28 χρόνια: από 7% σε 13%. Η αύξηση αυτή έγινε το 1961 σε βάρος της αναλογίας του παιδικού πληθυσμού ηλικίας 0 - 14 ετών, ενώ μετά το 1971 σε βάρος της αναλογίας του παιδικού πληθυσμού και της αναλογίας του πληθυσμού των παραγω-

* Δημογράφος, Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Κατανομή του πληθυσμού της Ελλάδας κατά μεγάλες ομάδες ηλικιών

Έτος απογραφής ή υπολογισμού	Πληθυσμός σε χιλιάδες άτομα	Ποσοστό κατά ομάδες ηλικιών			
		Σύνολο	0-14 ετών	15-64 ετών	65 ετών και άνω
1951	7.632,8	100	28,3	64,8	6,9
1961	8.388,6	100	26,4	65,3	8,3
1971	8.768,3	100	24,9	64,0	11,1
1979	9.449,2	100	23,2	63,8	13,0

Πηγή: 1951, 1961: *Δημογραφικά ροπαί και μελλοντικά προεκτάσεις του πληθυσμού της Ελλάδος 1960 - 1985*, ΕΣΥΕ, Αθήνα 1966, σελ. 14.

1971: *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος* 1978, ΕΣΥΕ, σελ. 28.

1979: *Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο*, Νοέμβριος 1980, σελ. 9.

γικών ηλικιών (15 - 64 ετών). Από το 1951 μέχρι το 1979, ο πληθυσμός των ηλικιωμένων αυξήθηκε κατά 726.000 άτομα. Εντυπωσιακή είναι και η αύξηση της αναλογίας των ηλικιωμένων ηλικίας 60 ετών και άνω από 10% σε 17,5% και των ηλικιωμένων πάνω από 80 ετών από 1% σε 2% του συνολικού πληθυσμού στην ίδια περίοδο.¹ Ιδιαίτερη ανησυχία προκαλεί η ταχύτητα του ρυθμού γήρανσης στην Ελλάδα. Το ποσοστό των ηλικιωμένων αυξήθηκε από 7% σε 13% μέσα σε 28 χρόνια, ενώ στη Γαλλία χρειάστηκαν για την ίδια αύξηση σχεδόν 150 χρόνια.

Ο ρυθμός γήρανσης ήταν ταχύτερος στη δεκαετία 1961 - 71 από την επομένη περίοδο 1971 - 79 (μέση ετήσια αύξηση 0,28% και 0,21%, αντίστοιχα). Η επιβράδυνση του ρυθμού γήρανσης δεν πρέπει να μας εφησυχάζει, όταν η αναλογία των ηλικιωμένων αυξάνεται μέσα σε οχτώ χρόνια από 11% σε 13%.

Διεθνείς συγκρίσεις

Η Ελλάδα έχει τη μεγαλύτερη αναλογία ηλικιωμένων στα Βαλκάνια και μαζί με την Ιταλία κατέχει την πρώτη θέση στη Νότια Ευρώπη, ενώ στις χώρες της ΕΟΚ, όπου η αναλογία των ηλικιωμένων κυμαίνεται από 11 - 15%,² η Ελλάδα με 13% κατατάσσεται στην 8η θέση.³

1. *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*, 1964, ΕΣΥΕ, 1951, σελ. 23.

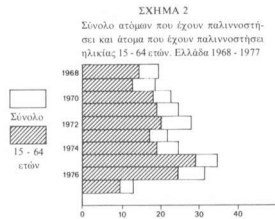
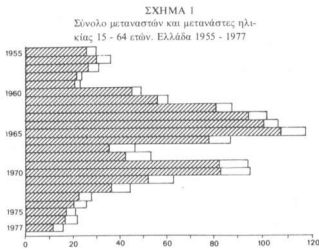
2. *Population et Sociétés*, INED, Paris, septembre 1981, No 50. Τουρκία 4%, Αλβανία 5%, Γιουγκοσλαβία 8%, Βουλγαρία 11%, Ρουμανία 10%, Γερμανία 15%, Ηνωμένο Βασίλειο, Βέλγιο, Δανία, Γαλλία 14%, Λουξεμβούργο, Ιταλία, Ελλάδα 13%, Ολλανδία, Ιρλανδία 11%.

3. *Demographic Yearbook 1977*, σελ. 212 - 219.

Αίτια της δημογραφικής γήρανσης

1. Η μείωση της γεννητικότητας αποτελεί τη βασική αιτία γήρανσης του ελληνικού πληθυσμού, γιατί έχει ως συνέπεια τη μείωση της αναλογίας του παιδικού πληθυσμού: Το ποσοστό της ομάδας των ηλικιωμένων 65 ετών και άνω αυξάνεται σε βάρος του ποσοστού της ομάδας ηλικίας 0 - 14 ετών. Η γεννητικότητα από 20,3‰ το 1951 έφτασε σε 15,7‰ το 1979.⁴

2. Η μετανάστευση προς το εξωτερικό αποτελεί αιτία γήρανσης, επειδή οι περισσότεροι μετανάστες ανήκουν στον πληθυσμό των παραγωγικών ηλικιών, επομένως συντελεί στη μείωση της αναλογίας της ομάδας ηλικιών 15 - 64 ετών (Σχήμα 1). Στη μετανάστευση αποδίδεται η επιτάχυνση του ρυθμού γήρανσης στην περίοδο 1961 - 71.

Πηγή: Στατιστικές Επετηρίδες της Ελλάδος 1969 - 1978.

Η παλινοστροφή είχε ως συνέπεια την επιβράδυνση του ρυθμού γήρανσης στην περίοδο 1971 - 79, επειδή οι περισσότεροι από εκείνους που παλινοστούσαν ανήκουν στον πληθυσμό των παραγωγικών ηλικιών (Σχήμα 2). Στον περιορισμό του ρυθμού γήρανσης συμβάλλει και η είσοδος ξένων εργατών, οι οποίοι επίσης ανήκουν στον πληθυσμό των παραγωγικών ηλικιών: Αν και δεν υπάρχουν επίσημα στοιχεία για τον αριθμό και την ηλικία τους, υπολογίστηκαν σε 100.000 άτομα ηλικίας 15 - 35 ετών.

4. Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1980, σελ. 41.

3. Η μείωση της θνησιμότητας δεν αποτέλεσε μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 70 αιτία γήρανσης του ελληνικού πληθυσμού, γιατί είχε ως συνέπεια την αύξηση περισσότερο της αναλογίας των παιδιών και της αναλογίας του πληθυσμού των παραγωγικών ηλικιών, ιδιαίτερα των γυναικών που βρίσκονται στην ηλικία αναπαραγωγής (15 - 44 ετών), παρά της αναλογίας της ομάδας των ηλικιωμένων. Στο συμπέρασμα αυτό κατέληξε μελέτη (Emke - Ρουλιόπουλος, 1982), που συμφωνεί με τα πορίσματα αντίστοιχων μελετών που έγιναν στη Γαλλία (Pressat, 1973, 1981, Sauvy - Brown - Lefebvre, 1976). Όλες οι μελέτες υπογραμμίζουν ότι στο μέλλον η μείωση της θνησιμότητας των ηλικιωμένων θα αποτελέσει αιτία δημογραφικής γήρανσης.

Η διαφορική γήρανση και τα αίτια της

Το φαινόμενο της γήρανσης δεν αφορά μόνο τον συνολικό πληθυσμό. Διάφορα τμήματα του πληθυσμού παρουσιάζουν ποσοστό ηλικιωμένων ανώτερο ή κατώτερο από τον εθνικό μέσο όρο.

1. Η γήρανση του ανδρικού και του γυναικείου πληθυσμού. Το 1951 το ποσοστό των ηλικιωμένων ανδρών στον συνολικό πληθυσμό των ανδρών ανερχόταν σε 6% και των γυναικών σε 7%, το 1979 σε 11,8% και 14,2% και το έτος 2000 προβλέπεται ότι θα είναι 12,9% και 15,9%, αντίστοιχα.⁵ Το φαινόμενο της γήρανσης είναι περισσότερο έντονο στο γυναικείο τμήμα του πληθυσμού και το χάσμα ανάμεσα στα δύο φύλα συνεχώς διευρύνεται. Οι πόλεμοι, η μετανάστευση και η υπερθνησιμότητα των ανδρών εξηγούν τη διαφορική γήρανση κατά φύλο.

2. Η γήρανση του πληθυσμού των αστικών, των ημιαστικών και των αγροτικών περιοχών

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Αναλογία ηλικιωμένων άνω των 65 ετών. Αστικός, ημιαστικός και αγροτικός πληθυσμός. Απογραφές 1961, 1971

Έτος απογραφής	Αστικές περιοχές	Ημιαστικές περιοχές	Αγροτικές περιοχές
1961	7,3	8,2	9,1
1971	9,4	11,4	13,6

Πηγή: 1961: ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα Απογραφής πληθυσμού κατοικιών της 19ης Μαρτίου 1961, Τόμος III, Αθήνα, 1968.

1971: Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1973, σελ. 26 - 27.

5. Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1979, σελ. 28. Στατιστική της Φυσικής Κινησεως του Πληθυσμού της Ελλάδος 1977, σελ. 111.

Όχι μόνο το ποσοστό των ηλικιωμένων στις αγροτικές περιοχές είναι ανώτερο από τον εθνικό μέσο όρο και τα αντίστοιχα ποσοστά των ημιαστικών και αγροτικών περιοχών, αλλά και ο ρυθμός γήρανσης στη δεκαετία 1961 - 71 είναι ταχύτερος στις αγροτικές περιοχές (+49%) παρά στις ημιαστικές (+39%) και τις αστικές (+28%). Ο σημαντικός βαθμός γήρανσης του αγροτικού πληθυσμού είναι αποτέλεσμα του βίαιου μεταναστευτικού ρεύματος της περιόδου 1953 - 1973, που οφείλεται κυρίως στην παντελή έλλειψη οποιασδήποτε θεσμικής υποδομής για την εγκατάσταση νέων αγροτών, στη μη εξασφάλιση ικανοποιητικών συντάξεων και καλής κοινωνικής ασφάλισης της υψηλότερης προσδοκώμενης ζωής στις αστικές περιοχές και της φθίνουσας γεννητικότητας στις αγροτικές περιοχές.

Τα αποτελέσματα της απογραφής του 1981 δεν έχουν ακόμα δημοσιευθεί. Επειδή όμως σ' αυτή τη δεκαετία η εσωτερική μετανάστευση έχει σημαντικά μειωθεί, η παλιννόστηση επιταχύνεται και υπερκαλύπτει τη μετανάστευση, και σημαντικό ποσοστό από τους πρώην αγρότες μετανάστες επιστρέφει στις αγροτικές περιοχές και ασχολείται και πάλι με τη γεωργία (Μελά - Ντελή, 1981), είναι βέβαιο ότι ο ρυθμός γήρανσης των αγροτικών περιοχών στη δεκαετία 1971 - 81 θα σημειώσει επιβράδυνση.

3. *Η γήρανση του πληθυσμού των νησιωτικών και ακριτικών νομών της Χώρας.* Το 1971, από τους 52 νομούς της Χώρας οι 11 (με πληθυσμό 4.457.280 άτομα και με αναλογία ηλικιωμένων κάτω του 10%) μπορεί να θεωρηθούν «ώριμοι». 18 νομοί (847.000 άτομα), με ποσοστό ηλικιωμένων 10 - 10,9%, μόλις είχαν αρχίσει τη διαδικασία της γήρανσης. 13 νομοί (1.541.840 άτομα), με ποσοστό 11 - 12,9%, θεωρούνται «ηλικιωμένοι». 15 νομοί (1.391.840 άτομα), με αναλογία ηλικιωμένων ίση ή ανώτερη από τον εθνικό μέσο όρο 13 - 16,9%, είναι «γερασμένοι» και 5 νομοί, με ποσοστό ηλικιωμένων 17 - 22%, είναι οι «πολύ γερασμένοι». Στις δύο τελευταίες κατηγορίες ανήκουν οι νομοί των νησιωτικών και ακριτικών περιοχών της χώρας (Emke - Rouloroulos, 1982, Συμπεριφορά, 1975).

4. *Η γήρανση κατά οικογενειακή κατάσταση.* Το 1971, στους 100 άνδρες άνω των 65 ετών, 6 ήταν άγαμοι, 79 έγγαμοι, 14 χήροι και 1 διαζευγμένος, ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά για τις γυναίκες ήταν 5, 39, 55, και 1.⁶ Όχι μόνο οι ηλικιωμένες γυναίκες είναι περισσότερες από τους ηλικιωμένους άνδρες, αλλά και οι χήρες είναι υπερτετραπλάσιες

6. Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1973, σελ. 26 και 1978, σελ. 30.

από τους χήρους και γενικά οι γυναίκες χωρίς σύζυγο (άγαμες, χήρες και διαζευγμένες) άνω των 65 ετών είναι τριπλάσιες από τους αντίστοιχους άνδρες. Η διαφορά αποδίδεται στη μεγαλύτερη μακροβιότητα των γυναικών, στην υπερθησιμότητα των ανδρών και στο ότι οι ηλικιωμένες χήρες σπάνια «ξαναπαντρεύονται». Η ύπαρξη μεγάλου αριθμού χηρών αποτελεί σημαντικό κοινωνικο-οικονομικό πρόβλημα.

5. *Η γήρανση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού.* Ο Πίνακας 3 δείχνει την κατανομή του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της Ελλάδας κατά μεγάλες ομάδες ηλικιών στις απογραφές 1961 και 1971. Ενώ κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου μειώθηκε ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός σε απόλυτους αριθμούς, αυξήθηκε σημαντικά η αναλογία των μεγάλης ηλικίας εργαζομένων (45 - 64 ετών) ανδρών και γυναικών, και παρά τη συνταξιοδότηση ατόμων που άλλοτε δεν είχαν δικαίωμα σύνταξης, αυξήθηκε η αναλογία των εργαζομένων 65 ετών και άνω. Η γήρανση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού αποδίδεται: α) στη μετανάστευση προς το εξωτερικό. Στην περίοδο 1961 - 70, μετανάστευσαν 830.000 άτομα που ανήκαν στις παραγωγικές ηλικίες, το 26% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Στα 100 άτομα που μετανάστευσαν σ' αυτήν την περίοδο τα τέσσερα ήσαν γυναίκες· β) στην παράταση του χρόνου σπουδών: στην περίοδο 1961 - 71, παρατηρήθηκε αύξηση της συμμετοχής του πληθυσμού στη μέση και ανώτατη εκπαίδευση και, επομένως, καθυστέρηση στην έναρξη της οικονομικά ενεργού ζωής· γ) στη μείωση του ορίου ηλικίας συνταξιοδότησης και την επέκταση της συνταξιοδότησης που είχαν ως συνέπεια τον περιορισμό της γήρανσης του οικονομικά ενεργού πληθυσμού.

Τα αποτελέσματα της απογραφής του 1981 για την κατανομή κατά φύλο και ηλικία του οικονομικά ενεργού πληθυσμού δεν έχουν ακόμα δημοσιευθεί. Είναι γνωστό όμως ότι ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός αυξήθηκε στην περίοδο 1971 - 1981 κατά 9,6% και έφτασε σε 3,6 εκατομμ.⁷ άτομα, δηλαδή στα επίπεδα του 1961. Η παλιννόστηση και η αύξηση συμμετοχής των νέων γυναικών στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό θα έχουν ως συνέπεια την επιβράδυνση του ρυθμού γήρανσης του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Την ίδια συνέπεια θα έχει και η είσοδος των ξένων εργατών, για τους οποίους όμως δεν υπάρχουν αξιόπιστα στατιστικά στοιχεία.

Παρά τη γήρανση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, λιγότεροι ηλικιωμένοι εργάζονταν το 1971 παρά το 1961. Οι οικονομικά ενεργοί

7. ΟΑΕΔ, *Απασχόληση και ανεργία στην Ελλάδα*, Αθήνα, Μάρτιος 1981, σ. 1.

άνδρες ηλικίας 65 ετών και άνω αποτελούσαν το 1961 το 44% των ηλικιωμένων ανδρών ηλικίας 65 και άνω, ενώ το 1971 το ποσοστό μειώθηκε σε 32%. Τα αντίστοιχα ποσοστά για τις γυναίκες ήσαν 10% και 7%.⁸

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. Οικονομικά ενεργός πληθυσμός ηλικίας 10 ετών και άνω κατά φύλο και μεγάλες ομάδες ηλικιών

Έτος απογραφής	Οικονομικά Ενεργός Πληθυσμός σε χιλιάδες άτομα	Οικονομικά ενεργός πληθυσμός κατά μεγάλες ομάδες ηλικιών Αναλογία %				
		Σύνολο	10-24 ετών	25-44 ετών	45-64 ετών	65 ετών και άνω
<i>Άνδρες</i>						
1961	2.444,7	100	19,7	45,5	29,6	3,2
1971	2.329,5	100	15,3	47,1	31,9	5,7
<i>Γυναίκες</i>						
1961	1.193,8	100	33,2	41,4	22,2	3,2
1971	905,4	100	25,2	44,7	26,1	4,0

Πηγή: 1961: Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1964, σελ. 213.

1971: Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1979, σελ. 55.

Επιπτώσεις της δημογραφικής γήρανσης

Η δημογραφική γήρανση έχει πολλαπλές επιπτώσεις: Οικονομικές, κοινωνικές, δημογραφικές, εθνικές και πολιτικές.

I. Οικονομικές επιπτώσεις

A. Επιπτώσεις στη χρηματοδότηση των δαπανών κοινωνικής ασφάλισης

α) *Οι συντάξεις.* Στην Ελλάδα, που χαρακτηρίζεται από ευρύτατες ανισότητες ως προς το ύψος της σύνταξης και τις προϋποθέσεις απονομής της από 308 Ασφαλιστικούς Οργανισμούς, ισχύει το διανε-

8. Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1964, σ. 211. Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1980, σ. 55.

μητικό συνταξιοδοτικό σύστημα:⁹ Οι εργαζόμενοι το 1982 πληρώνουν, είτε με εισφορές είτε με φόρους για τις συντάξεις των συνταξιούχων του 1982. Με τη δημογραφική γήρανση, εξαιτίας της αυξανόμενης δυσαναλογίας συνταξιούχων προς εργαζόμενους, δυσχεραίνεται η χρηματοδότηση των συντάξεων και η βελτίωση των χαμηλών συντάξεων. Ο όγκος των συντάξεων δεν εξαρτάται μόνο από τη γήρανση, αλλά και από την ηλικία συνταξιοδότησης και τη σχέση μισθού - σύνταξης. Τα κόμματα, οι συνδικαλιστικές οργανώσεις και η κοινή γνώμη ζητούν μείωση της ηλικίας συνταξιοδότησης προβάλλοντας ως επιχειρήματα την ανάγκη ανάπαυσης των εργαζομένων που είναι εύλογη στα βαριά και ανθυγιεινά επαγγέλματα, τη μείωση της ανεργίας και υποαπασχόλησης και την ανανέωση των ηλικιωμένων στελεχών (Sauvy 1966, Πολύζος 1981). Η μείωση της ηλικίας συνταξιοδότησης προκαλεί και αυτή υποβάθμιση στη σχέση συνταξιούχων προς ενεργούς ασφαλισμένους που υπολογίστηκε 1 προς 4 και στο δημόσιο 1 προς 5 (Χατζηδημητρίου, 1980). Ολέθριες συνέπειες για την ελληνική οικονομία και τη βελτίωση των συντάξεων των ηλικιωμένων ατόμων έχει η αύξηση του αριθμού των πρώιμων συνταξιούχων, ατόμων δηλαδή που δεν είναι ηλικιωμένοι, δεν πάσχουν από καμιά αναπηρία και χωρίς να συντρέχει κανένας ειδικός λόγος (π.χ., ναυτικοί) εισπράττουν χρήματα από κάποιον ασφαλιστικό Οργανισμό χωρίς να εργάζονται (στρατιωτικοί, βουλευτές, διευθυντές και στελέχη Δημοσίων Οργανισμών, γυναίκες μετά από 15 - 20 ετών υπηρεσία, κτλ.): Το κόστος των πρώιμων συνταξιούχων είναι ασύγκριτα μεγαλύτερο από το κόστος των κανονικών συνταξιούχων, γιατί ένας συνταξιούχος 45 ετών με προσδοκία ζωής μέχρι τα 70 έχει πολύ μεγαλύτερο κόστος από ένα συνταξιούχο 60 ή 65 ετών (Κατσάνεβας, 1980). Μελέτη που έγινε στη Γαλλία απέδειξε ότι η δημογραφική γήρανση στην περίοδο 1960 - 76 συνέτεινε κατά 10 - 20% στην αύξηση των δαπανών για συντάξεις στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες και τις ΗΠΑ και ότι στο μέλλον ο δημογραφικός παράγοντας θα παίξει πολύ σημαντικό ρόλο (Chesnais, 1981). Είναι ανάγκη να γίνει μελέτη στην Ελλάδα για να υπολογιστεί ο ρόλος της σύνταξης και ο ρόλος της πρώιμης συνταξιοδότησης και της μείωσης του ορίου συνταξιοδότησης στην αύξηση των δαπανών για τις συντάξεις. Η δημογραφική γήρανση και η πρώιμη συνταξιοδότηση αποτελούν εμπόδιο στη βελτίωση των συντάξεων και στη μείωση της ηλικίας συνταξιοδότησης

9. Σε αντίθεση με το κεφαλαιοποιητικό συνταξιοδοτικό σύστημα που αποτελεί τη βάση των ιδιωτικών συστημάτων συνταξιοδότησης, που είναι πολυάριθμα στις ΗΠΑ (Bourgeois Pichat, 1978).

των ηλικιωμένων στο διανεμητικό συνταξιοδοτικό σύστημα που ισχύει στην Ελλάδα.

β) *Οι δαπάνες υγείας*. Η δημογραφική γήρανση προκαλεί μεγάλη αύξηση των δαπανών για την υγεία κάτω από τη διπλή επίδραση της αύξησης του αριθμού των ηλικιωμένων και της αύξησης της ροπής για κατανάλωση ιατρικών υπηρεσιών σ' αυτές τις ηλικίες. Δαπάνες εξονοσοκομειακής περίθαλψης και μέση διάρκεια παραμονής στα νοσοκομεία είναι μεγαλύτερες για τους ηλικιωμένους, ενώ μετά τα 65 αυξάνει ο αριθμός των ασθενών με χρόνιες παθήσεις και ο αριθμός των ανάπηρων ηλικιωμένων. Εξάλλου, με την ηλικία μεταβάλλεται και η φύση και το κόστος της ασθένειας: Άλλες αρρώστιες είναι συχνότερες στα 20 και άλλες στα 70 (Bourgeois Pichat, 1972). Στην Ελλάδα, θεωρείται ότι οι ηλικιωμένοι χρησιμοποιούν τις νοσοκομειακές υπηρεσίες για μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα απ' όσο είναι αναγκαίο για ιατρικούς λόγους, και αυτό οφείλεται από τη μια μεριά στο γεγονός ότι η ιδρυματική περίθαλψη για χρόνιους πάσχοντες είναι πολύ περιορισμένη και από την άλλη μεριά στην έλλειψη παροχής στο σπίτι υγειονομικών υπηρεσιών. Η δημογραφική γήρανση δεν είναι ο μόνος παράγοντας που συντελεί στην αύξηση των δαπανών για την υγεία. Οι τεράστιες δυνατότητες της ιατρικής τεχνολογίας έχουν ως συνέπεια την αύξηση του κόστους των ιατρικών υπηρεσιών, ενώ η αύξηση του αριθμού των νοσοκομειακών κλινών για την κάλυψη ελλειμμάτων και η βελτίωση του εξοπλισμού και των ανέσεων των νοσοκομείων συντελούν, επίσης, στην «έκρηξη» των δαπανών υγείας.

γ) *Σύγκριση των κοινωνικών βαρών για νέους και ηλικιωμένους*. Όπως υπολόγισε διάσημος Γάλλος δημογράφος, οι κοινωνικές δαπάνες για τις συντάξεις και παροχές υγείας για έναν ηλικιωμένο στη Γαλλία, είναι 2,5 φορές μεγαλύτερες από τις κοινωνικές δαπάνες για την υγεία, τα οικογενειακά επιδόματα και την εκπαίδευση που γίνονται για ένα παιδί. Αυτό σημαίνει ότι τα κοινωνικά βάρη αυξάνονται εξαιτίας της γήρανσης (Sauvy, 1981), χωρίς αντίστοιχη ελάφρυνση από τη μείωση της αναλογίας των νέων (Pressat, 1981).

Από την παραπάνω συνοπτική εξέταση τίθεται το ερώτημα: Μπορεί η κοινωνία να εξακολουθήσει να φέρει τα κοινωνικά βάρη που αυξάνουν συνεχώς εξαιτίας της γήρανσης και άλλων παραγόντων και, συγχρόως, να ακολουθήσει πολιτική βελτίωσης των συντάξεων, μείωσης της ηλικίας συνταξιοδότησης και περισσότερων και καλύτερων ασφαλιστικών παροχών; (Bergman, 1978). Η βελτίωση των ασφαλιστικών παροχών εμποδίζόταν μέχρι σήμερα και από δύο νόμους. Το Ν. 1611/1950, που ορίζει ότι τα αποθεματικά των Ασφαλιστικών Οργανι-

σμών υποχρεωτικά κατατίθενται στην Τράπεζα της Ελλάδος με επιτόκιο χαμηλότερο του τρέχοντος και χρησιμοποιούνται για τη χορήγηση χαμηλότοκων δανείων σε βιομηχάνους και εμπόρους, και το Ν. 876/1979, που ορίζει ότι ένα μέρος των αποθεματικών χρησιμοποιείται για την αγορά μετοχών «εισηγμένων» στο Χρηματιστήριο. Τα αποθεματικά αυτά που πρόσφατα υπολογίστηκαν σε 90 δισεκ. δρχ. πρόκειται να αξιοποιηθούν¹⁰ προς όφελος των εργαζομένων και συνταξιούχων.

Β. Επιπτώσεις στην κατανάλωση και αποταμίευση

Οι ηλικιωμένοι αποτελούν ομάδα κατ' εξοχήν καταναλωτική και ελάχιστα παραγωγική. Το μέγεθος και η διάρθρωση της κατανάλωσης διαφέρει κατά μεγάλες ομάδες ηλικιών. Έρευνες που έγιναν στο εξωτερικό υπολόγισαν την κατανάλωση των ηλικιωμένων και την επίδρασή της στην παραγωγή και την απασχόληση (Hirsch, 1973). Στην Ελλάδα, από την έρευνα των οικογενειακών προϋπολογισμών της ΕΣΥΕ και από μελέτη της Αγροτικής Τράπεζας, προκύπτει: α) ότι οι δαπάνες για την υγεία είναι ανώτερες για νοικοκυριό με ηλικιωμένο αρχηγό αλλά στις αγροτικές περιοχές υπόκεινται σε περιορισμούς από την ισχύτητα της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και β) ότι στα είδη διατροφής (εκτός από τα ψάρια) στην ένδυση, υπόδηση, αναψυχή και μεταφορές οι δαπάνες νοικοκυριού με νέο αρχηγό είναι μεγαλύτερες από τις δαπάνες νοικοκυριού με αρχηγό ηλικιωμένο πάνω από 65 ετών (ΕΣΥΕ, 1977, Καραποστόλης, 1979). Στην Ελλάδα, πολλοί μικροσυνταξιούχοι χωρίς άλλα εισοδήματα αρκούνται στην κατανάλωση πολύ λίγων πραγμάτων: Με την πάροδο του χρόνου και την αύξηση του αριθμού των ηλικιωμένων, η περιορισμένη κατανάλωση των ηλικιωμένων είναι δυνατό να συντελέσει στη μείωση του γενικού δείκτη κατανάλωσης με επιπτώσεις στην παραγωγή, προδιαγράφοντας έτσι νέο κίνδυνο ανεργίας.

Η ηλικία δεν είναι πρωταρχικός παράγοντας στη συμπεριφορά του καταναλωτή και του αποταμιευτή, που η συμπεριφορά τους εξαρτάται από την αποταμιευτική ικανότητα, δηλαδή το μέγεθος και την κατανομή του εισοδήματος και τη φορολογία και από την αποταμιευτική βούληση που εξαρτάται από τη ροπή προς κατανάλωση, το ύψος του

10. «Όλα τα έσοδα των Ταμείων Υγείας, σε κοινό Οργανισμό. Θα αξιοποιηθούν τα 90 δισ. των αποθεματικών». *Τα Νέα*, 29-4-1982.

τόκου, την πολιτική της αποταμίευσης και τις γενικότερες πολιτικές και οικονομικές συνθήκες (Chesnais, 1981, Αγαπητίδης, 1957). Στο εξωτερικό, έρευνες απέδειξαν ότι οι ηλικιωμένοι με χαμηλά εισοδήματα δαπανούν σε σύγκριση με τους νεότερους ένα μικρότερο ποσοστό του εισοδήματός τους, επειδή έχουν μικρότερη οικογένεια και διαφορετικό τρόπο ζωής, ενώ ένας μεγάλος αριθμός ηλικιωμένων ατόμων *άσχετα από το εισόδημά τους* καταναλώνουν το μεγαλύτερο μέρος και αποταμιεύουν ένα μικρότερο μέρος σε σύγκριση με τα άτομα των παραγωγικών ηλικιών (White Riley and Anne Fonner, 1968). Στην Ελλάδα, επειδή ένα μεγάλο μέρος των ηλικιωμένων λαβαίνει ανεπαρκείς συντάξεις (Σοκρατίδης, 1981) και τα εισοδήματα που προέρχονται από άλλες πηγές δεν είναι για την πλειοψηφία των ηλικιωμένων σημαντικά, όπως απέδειξε έρευνα που έγινε στην Αθήνα (Pitsiou, 1977), συνέπειες της δημογραφικής γήρανσης είναι: α) ότι αυξάνεται το ποσοστό του πληθυσμού που στερείται αποταμιευτικής ικανότητας και β) ότι υποχωρεί η πίεση για αποταμίευση που προοριζόταν για την εκπλήρωση των οικογενειακών υποχρεώσεων, π.χ., σπουδές παιδιών, προίκα κόρης, κτλ. (Καραποστόλης, 1979).

Γ. Επιπτώσεις στις επενδύσεις

α) *Επιπτώσεις στις δημόσιες επενδύσεις.* Ένας πληθυσμός που βρίσκεται στη φάση της δημογραφικής γήρανσης απαιτεί περισσότερες επενδύσεις υγείας και περίθαλψης: γενικά νοσοκομεία, γηριατρικές κλινικές στα νοσοκομεία, γηροκομεία, κτλ. Τα τελευταία χρόνια, παρατηρήθηκε μεγάλη αύξηση της ζήτησης θέσεων σε ιδρύματα για ηλικιωμένους, η οποία δεν οφείλεται μόνο στη δημογραφική γήρανση αλλά και στην αστικοποίηση και στη μεταβολή της δομής της οικογένειας. Η ζήτηση αυτή δεν ικανοποιήθηκε, επειδή δεν συνοδεύτηκε από τις αναγκαίες επενδύσεις που αν είχαν πραγματοποιηθεί, δεν θα είχαν δημιουργήσει τη σημερινή κατάσταση που χαρακτηρίζεται από μακρόχρονη παραμονή για θέση σε δημόσιο ίδρυμα, συνωστισμό, κακή κατάσταση των κτιρίων και, σε μερικά δημόσια ιδρύματα, υποβάθμιση της ζωής των ηλικιωμένων.

β) *Επιπτώσεις στις ιδιωτικές επενδύσεις.* Η ανεπάρκεια των θέσεων σε δημόσια ιδρύματα για ηλικιωμένους, σε συνδυασμό με το χαμηλό κόστος των λεγόμενων «οίκων ευγηρίας» και τα μεγάλα κέρδη που πραγματοποιούν οι επιχειρηματίες τους, είχαν ως συνέπεια την έντονη

και αυξανόμενη παρουσία του ιδιωτικού τομέα ιδρυματικής περίθαλψης των ηλικιωμένων και των ιδιωτικών κλινικών (Νικολινάκος, 1981), που πολλές φορές χρησιμοποιούνται για τη μετανοδομομειακή περίθαλψη των γερόντων.

Δ. Επιπτώσεις στην παραγωγή

Μετά το 1961, η αύξηση της αναλογίας των ηλικιωμένων συνέπεσε με μεγάλη αύξηση της βιομηχανικής και αγροτικής παραγωγής στο σύνολό τους.¹¹ Παρατηρήθηκε όμως μείωση της γεωργικής παραγωγής σε ορισμένες περιοχές που χαρακτηρίζονται από υψηλό ποσοστό ηλικιωμένων, όπως π.χ. στο νομό Ρεθύμης.¹²

Ε. Επιπτώσεις στην απασχόληση

α) *Επιπτώσεις από τη γήρανση του πληθυσμού της Ελλάδας.* Η μεταβάσταση, η παράταση του χρόνου σπουδών και η δημογραφική γήρανση είχαν ως συνέπεια τη συρρίκνωση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού μεταξύ των ετών 1961 και 1971 (βλ. Πίνακα 3). Στην περίοδο 1971 - 81, ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός αυξήθηκε εξαιτίας της παλιννόστησης που είχε ως συνέπεια και τον περιορισμό του ρυθμού γήρανσης.

β) *Επιπτώσεις από τη γήρανση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού.* Αποτελεί ανάγκη η μελέτη για τις επιπτώσεις της γήρανσης του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, που παρατηρήθηκε στην περίοδο 1961 - 71 και είχε επιζήμιες συνέπειες στην ανάπτυξη του αγροτικού τομέα, όπως μείωση της προσφερόμενης εργασίας σε ώρες, επιβράδυνση του ρυθμού εφαρμογής των σύγχρονων μεθόδων παραγωγής και καινοτομιών στη διαχείριση της αγροτικής εκμετάλλευσης, καθυστέρηση του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας του αγροτικού δυναμικού: Πολλές εκτάσεις παρέμειναν ακαλλιέργητες ή διατηρήθηκαν σαν αρχέγονες εκμεταλλεύσεις στα χέρια ηλικιωμένων αγροτών με συνέπεια τη χαμηλή παραγωγικότητα (ΚΕΠΕ, 1976, Πολύζος, 1976). Πιθανές

11. Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1964, σ. 471 και 1979, σ. 441.

12. «Η μείωση και η γήρανση του αγροτικού πληθυσμού είναι επικίνδυνη», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 1218/25 Αυγούστου 1971.

μακροχρόνιες επιπτώσεις από τη συνεχιζόμενη γήρανση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού είναι η μικρή γεωγραφική και επαγγελματική κινητικότητα που χαρακτηρίζουν τους μεσήλικες και τους ηλικιωμένους και η αύξηση του μισθολογικού κόστους εξαιτίας του συνδυασμού της γήρανσης με την αρχαιότητα που επιδρά στο ύψος του μισθού (Chesnais, 1981, Seki, 1980).

Από την τόσο συνοπτική εξέταση των οικονομικών επιπτώσεων, προκύπτει *πρώτο* ότι είναι ανάγκη να μελετηθούν σε βάθος οι επιπτώσεις αυτές αμέσως μετά τη δημοσίευση των αποτελεσμάτων της απογραφής του 1981 και *δεύτερο* ότι η δημογραφική γήρανση σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες μπορεί μακροχρόνια να θέσει σε κίνδυνο τις προοπτικές οικονομικής ανάπτυξης.

II. Κοινωνικές επιπτώσεις

Η δημογραφική γήρανση δίνει αφορμή στη σύγκρουση των γενεών και στη διεύρυνση του χάσματος που χωρίζει τους νέους από τους ηλικιωμένους, χάσμα που είναι προς το παρόν μικρότερο στη χώρα μας από ό,τι στις περισσότερο τεχνολογικά αναπτυγμένες κοινωνίες (Λαμπίρη - Δημάκη, 1975). Στην Ελλάδα, σε χωριά και μικρές επαρχιακές πόλεις οι ηλικιωμένοι δεν έχουν χάσει την επιρροή τους στη νέα γενεά όσον αφορά σημαντικές αποφάσεις σε θέματα εργασίας, παιδείας, γάμου (Lambiri - Dimaki, 1981).

Η γήρανση συντελεί στην ένταση του αγώνα για την κατάληψη και τη διατήρηση των θέσεων εξουσίας και των θέσεων των στελεχών της διοίκησης (Λαμπίρη - Δημάκη, 1974). Υπάρχουν πιέσεις για την απομάκρυνση των ηλικιωμένων εργαζόμενων από τους νέους που ζητούν εργασία και ευκαιρίες προαγωγής, ενώ οι εργοδότες επιθυμούν να απομακρύνουν τους ηλικιωμένους που δεν τους θεωρούν αποδοτικούς (Sauvy, 1966).

Η δημογραφική γήρανση μεταβάλλει τη συμβολή της κοινωνίας και της οικογένειας στην προσφορά υπηρεσιών προς τους ηλικιωμένους: Με την παραμονή στο σπίτι των ηλικιωμένων ασθενών και αναπήρων υπερφορτώνονται και περιορίζονται οι γυναίκες της οικογένειας, διότι δεν έχει δοθεί προσοχή στο θέμα παροχής υπηρεσιών «κατ' οίκον». Η αύξηση του αριθμού και της αναλογίας των ηλικιωμένων σε συνδυασμό με τους περιορισμένους χώρους κατοικίας και την απασχόληση της γυναίκας έξω από το σπίτι, έχουν ως συνέπεια την ιδρυματική περιθάληση των ηλικιωμένων στις αστικές περιοχές.

Όσο μεγαλύτερο είναι το ποσοστό του γεροντικού πληθυσμού που υπάρχει σε μία περιοχή τόσο μεγαλύτερη είναι η πιθανότητα ο θεσμός της πρόικας σ' αυτήν να είναι ισχυρότερος (Συμεωνίδου - Αλατοπούλου, 1979).

III. Δημογραφικές επιπτώσεις

Η αύξηση της νοσηρότητας και της θνησιμότητας, η ελάττωση του πληθυσμού της υπαίθρου με την πάροδο του χρόνου και το θάνατο των ηλικιωμένων και η μείωση της γαμηλιότητας και της γεννητικότητας, είναι οι τρεις μακροχρόνιες επιπτώσεις στη δημογραφική γήρανση.

IV. Εθνικές επιπτώσεις

Η μείωση του στρατεύσιμου πληθυσμού ηλικίας 21 - 29 ετών έχει ως συνέπεια τη μεγάλη αύξηση της στρατιωτικής θητείας (Πολύζος, 1979) που προκαλεί πρόσθετες δαπάνες και έχει δυσμενή επίδραση στην παραγωγή και την παραγωγικότητα. Η γήρανση των νησιωτικών και αγροτικών περιοχών της χώρας είναι ολέθρια από την άποψη της ορθολογικής κατανομής του πληθυσμού στο χώρο. Είναι όμως η γήρανση και η πληθυσμιακή αποδυνάμωση περιοχών ζωτικής σημασίας επικίνδυνη από εθνική άποψη; Διάφορες απόψεις έχουν διατυπωθεί πάνω σ' αυτό το θέμα (Πολύζος, 1974, 1979, 1981, Πατσούρος, 1981, Δερμεντζόπουλος, 1977).

V. Πολιτικές επιπτώσεις

Ενώ το 1961 οι άνδρες ψηφοφόροι άνω των 65 ετών αποτελούσαν το 12% του εκλογικού σώματος και οι γυναίκες το 14%, το 1979 τα αντίστοιχα ποσοστά ήσαν 17,5% και 20%. Εξαιτίας της γήρανσης του πληθυσμού, η ψήφος των ηλικιωμένων αντιπροσωπεύεται περισσότερο στο εκλογικό σώμα. Η γεροντοκρατία, ιδιαίτερα έντονη στην Ελλάδα μέχρι το 1980, ενώ μετά τις εκλογές του 1981 παρατηρείται θεαματική ανανέωση στην Κυβέρνηση και στη Διοίκηση, είναι θέμα πολιτικό και όχι δημογραφικό.

Συμπέρασμα

Η δημογραφική γήρανση θα συνεχιστεί. Για πολλά χρόνια ακόμα θεωρείται *αναπόφευκτη*. Σύμφωνα με υπολογισμούς της ΕΣΥΕ, το έτος 2000 το 14,5% του ελληνικού πληθυσμού θα είναι πάνω από 65 ετών. Δύο εκατομμύρια άτομα, το 20% του ελληνικού πληθυσμού, ένας στους πέντε κατοίκους της Ελλάδας, θα είναι πάνω από 60 ετών και 250.000 άτομα, περίπου 2,5% του πληθυσμού, θα είναι πάνω από 80 ετών. Η δημογραφική γήρανση, όπως επανειλημμένα τονίστηκε, είναι η αύξηση της αναλογίας των ηλικιωμένων στον συνολικό πληθυσμό, δηλαδή η μεταβολή της διάρθρωσης του πληθυσμού κατά μεγάλες ομάδες ηλικιών. Επομένως, περιορισμός του ρυθμού της γήρανσης είναι δυνατό να επιτευχθεί μόνο αν α) *αυξηθεί η αναλογία του παιδικού πληθυσμού* με την αύξηση της γεννητικότητας ή (και) τη μείωση της βρεφικής θνησιμότητας και β) *αυξηθεί η αναλογία του πληθυσμού παραγωγικής ηλικίας* με την οικονομική και κοινωνική ένταξη όσων παλιννοστούν, που θα προσελεύσει και άλλους και θα αποτρέψει στο μέλλον τη μαζική μετανάστευση, ή (και) με την είσοδο ξένων εργατών.

Στην περίοδο 1971 - 79, περιορίστηκε ο ρυθμός της γήρανσης σε σύγκριση με την προηγούμενη δεκαετία, αυξήθηκε όμως και πάλι σημαντικά η αναλογία των ηλικιωμένων στον συνολικό πληθυσμό. Είναι ανάγκη να συνειδητοποιήσει η πολιτεία το πρόβλημα της δημογραφικής γήρανσης και, αν θέλει, να περιορίσει ακόμα περισσότερο το ρυθμό της να λάβει τα κατάλληλα μέτρα (Πολύζος, 1982, Συμεωνίδου - Αλατοπούλου, 1982, Νικολινάκος, 1982, Σπέντζας, 1982). Απαραίτητες θεωρούνται οι έρευνες για τις πολλαπλές επιπτώσεις της γήρανσης, για τον υπολογισμό του κόστους της σε σύγκριση με το κόστος των εναλλακτικών λύσεων. Έχει ακόμα η πολιτεία την υποχρέωση να λάβει τα κατάλληλα μέτρα για τη βελτίωση της ποιότητας ζωής των ηλικιωμένων, του τμήματος του πληθυσμού που συνεχώς αυξάνεται και αποτελεί ένα μεγάλο μέρος του εκλογικού σώματος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγαπητίδης, Σ., «Αποταμιεύσεις είδη» στο *Οικονομική και Λογιστική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Α, σελ. 446 - 447, Αθήνα, 1957.
- Βαλαώρας Β., «Το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδος» (ο ανθρώπινος παράγων), *Σπουδαί*, τόμος ΚΓ, τεύχος 2, Απρίλιος - Ιούνιος 1973, σελ. 361 - 376.

- Βαλαώρας Β., «Η δημογραφική ποιότης των Ελλήνων», διάλεξη στον Παρνασσό, 6λ. εφημερίδα *Το Βήμα*, «Η Χώρα διέρχεται δημογραφική κάμψη», 17-2-1974.
- Δερμεντζόπουλος Α., *Η αλήθεια γύρω από το πληθυσμιακό μας πρόβλημα*, Αθήνα, 1977, σελ. 46 - 51.
- ΕΣΥΕ, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1955 - 1980*.
- ΕΣΥΕ, *Στατιστική Φυσικής Κινήσεως του Πληθυσμού της Ελλάδος*, 1977, 1978.
- ΕΣΥΕ, *Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο* ετών 1980, 1981.
- ΕΣΥΕ, *Προσωρινά στοιχεία απογραφής*, 1981.
- ΕΣΥΕ, *Ο πληθυσμός της Ελλάδος κατά το δεύτερον ήμισυ του 20ού αιώνας*, Αθήνα, 1980, σελίδες 143.
- ΕΣΥΕ, *Έρευνα Οικογενειακών Προβπολογισμών*, 1974, Αθήνα, 1977.
- Καραποστόλης Β., *Πρότυπα κατανάλωσης στην ελληνική ύπαιθρο*, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Αθήνα, 1979, σελ. 48 - 52.
- Κατσανέβας Θ., «Εθελουσία έξοδος και πρώτη συνταξιοδότηση», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, No 43, 23 Οκτωβρίου 1980.
- ΚΕΠΕ, *Ανθρώπινοι πόροι*, Έκθεση Ομάδας Εργασίας, Πρόγραμμα Αναπτύξεως 1976 - 80.
- Μελά Γ. - Ντελή Δ., *Τα αγροτικά ημερομίσθια και η απασχόληση στη γεωργία*, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Αθήνα, 1981, σελ. 228.
- Νικολινάκος Μ., *Πολιτική οικονομία της υγείας. Από την αρρώστια σαν ατομική μοίρα στο σύστημα αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης*, Αθήνα, 1981.
- Νικολινάκος Μ., «Μετανάστευση και παλιννόστηση», εισήγηση στη δημόσια συζήτηση που οργάνωσε η Ελληνική Εταιρεία Δημογραφικών Μελετών την 19-5-1982.
- Πολύζος Ν., «Η προγραμματισμένη δημογραφική πολιτική» και «Βασικοί στόχοι της πληθυσμιακής πολιτικής», *Καθημερινή*, 14 και 15 Σεπτεμβρίου 1976.
- Πολύζος Ν., «Απαιλείται η εθνική μας ύπαρξη από την αλματώδη γήρανση του πληθυσμού της Ελλάδος», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 12-12-1974.
- Πολύζος Ν., «Μακροχρόνια στρατιωτική θητεία: προϊόν υπογεννητικότητας», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 1-3-1979.
- Πολύζος Ν., *Δημογραφική πρόκληση*, Εξάντας, Αθήνα, 1981, σελ. 111 - 114 και 155 - 164.
- Πολύζος Ν., «Συνειδητοποίηση του μεταπολεμικού δημογραφικού προβλήματος και δημογραφική πολιτική», εισήγηση στη δημόσια συζήτηση που οργάνωσε η ΕΕΔΜ στις 19-5-82.
- Πατσούρος Γ., *Η ελληνοτουρκική διένεξη από δημογραφική άποψη*, Ιωάννινα, 1981.
- ΟΑΕΔ, «Απασχόληση και ανεργία στην Ελλάδα», Αθήνα, Μάρτιος 1982.
- Σιάμπος Γ., *Δημογραφική εξέλιξις της νεωτέρας Ελλάδος 1821 - 1985*, Αθήνα, 1973, σελ. 168.
- Σιάμπος Γ., *Δημογραφία*, Λαλιώτης, Αθήνα, 1979, σελ. 210 - 217.
- Σπέντζας Α., «Άνιση αστικοποίηση της πρωτεύουσας και πληθυσμιακή συρρίκνωση της υπαίθρου», εισήγηση στη δημόσια συζήτηση που οργάνωσε η ΕΕΔΜ την 19-5-82.
- Συμεωνίδου Χαρίκλεια, «Διαχωρική κατανομή του πληθυσμού της Ελλάδος», *Επιθεώρησις Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 23, 1975, σ. 103 - 117.
- Συμεωνίδου - Αλατοπούλου Χαρ., «Η εξέλιξη του θεσμού της προίκας στην Ελλάδα 1966 - 1974», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No 36 - 37, 1979.
- Συμεωνίδου - Αλατοπούλου Χαρ., «Η υπογεννητικότητα στην Ελλάδα», εισήγηση στη δημόσια συζήτηση που οργάνωσε η ΕΕΔΜ την 19-5-82.

- Bergman S., «The Future of Human Welfare of the Aged» in H. Orimo, K. Shimada, M. Iriki and D. Meeda (editors), *Recent Advances in Gerontology*, Proceedings of the XI International Congress of Gerontology, Tokyo, August 20 - 25 1978, Amsterdam, Tokyo, Princeton: *Excerpta Medica*, 1979, σελ. 44 - 48.
- Bourgeois Pichat J., «La deuxième Conférence Européenne de Strasbourg. I. Le vieillissement démographique» dans *Population*, mars - avril 1972, σελ. 209 - 239.
- Bourgeois - Pichat J., «Le financement des retraites par capitalisation», *Population*, No 6, novembre - décembre 1978, σελ. 1115 - 1134.
- Chesnaïs J. C., «L' enseignement de l'histoire sur le vieillissement démographique» Communication présentée au Congrès International de la Population, Manila, 1981, том. 3, σελ. 255 - 268.
- Emke - Pouloupoulos Ira, «Le vieillissement démographique en Grèce. Causes et conséquences», *Population, Travail Chômage, Economica*, Paris, 1982, σελ. 183 - 230.
- Emke - Pouloupoulos Ira, «Les mouvements migratoires en tant que cause du vieillissement démographique de la Grèce», *Population*, septembre 1982 (à paraître).
- Emke Pouloupoulos Ira, «Les mouvements migratoires en tant que cause du vieillissement démographique de la Grèce», *Population*, septembre 1982 (à paraître).
- Hirsch A., «La consommation des personnes âgées et sa contrepartie en population active», *Population*, τευχ. 6, 1973, σελ. 1129 - 1154.
- Hugon P., *Démographie*, Dalloz, Paris, 1971, σελ. 90 - 91.
- Lambiri - Dimaki J., *Generation Gap: Underlying Universalities and Specific Patterns with Special Reference to Greece*, Athens, 1982.
- Mouchez Ph., *Démographie*, PUF, Paris, 1968, σελ. 30 - 32.
- Paillat P., «La démographie au service de la gérontologie» dans S. Caillet, M. Ely, A. Fontaine, *Pour connaître les personnes âgées et comprendre le vieillissement*, La Documentation Française, σελ. 74 - 76.
- Pitsiou H., *Life Style of Older Athenians*, Athens, 1977.
- Pressat R., *Démographie Sociale*, PUF, Paris 1971, σελ. 34 - 35.
- Pressat R., *L'analyse démographique*, PUF, Paris 1973, σελ. 217 - 218.
- Pressat R., *Dictionnaire de Démographie*, PUF, Paris, 1979, σελ. 282 - 284.
- ONU, *Le vieillissement des populations et ses conséquences économiques et sociales*, N.Y., 1956.
- Sauvy A., *Théorie générale de la population*, Vol. II «La vie des populations», PUF, Paris 1966, σελ. 49 - 53.
- Sauvy A., *Croissance zéro*, Calmann Levy, Paris, 1973.
- Sauvy A., *La fin des riches*, Calmann Levy, Paris, 1975.
- Sauvy A., Brown E., et Lefebvre A., *Eléments de démographie*, PUF, Paris 1976, σελ. 135 - 143 και 301 - 313.
- Sauvy A., «Le vieillissement collectif: conscience rejet», dans *Adaptabilité et vieillissement*, Centre International de Gérontologie Sociale, Paris, 1981, σελ. 269 - 279.
- Seki H., «Emploi et vieillissement démographique. Le cas du Japon», *Revue Internationale du Travail*, Genève, mai - juin 1980.
- White Riley M. and Foner A., «Finances» in *Aging and Society*, vol. 1, Russel Sage Foundation, N.Y., 1968, σελ. 95 - 98.